

HANDREIKING

Visie en beleid relationele en seksuele vorming

in het basisonderwijs

Inhoud

1. Inleiding	3
2. Visie	5
3. Gezonde relaties en seksualiteit aan de hand van de Gezonde School-pijlers	8
3.1 Educatie	8
3.2 Signaleren	10
3.3 Fysieke en sociale omgeving	12
3.4 Beleid	13
5. Ouders en school	15
6. Gedragscode en gedragsregels	17
7. Handhaving beleid	18
Werkdocument	19
Visie en beleid relationele en seksuele vorming in het basisonderwijs	19
Inleiding	20
stap 1. Visie ontwikkelen	25
stap 2. Uitvoering educatie en beleid	30
stap 3: Signaleren	33
stap 4: fysieke en sociale omgeving	35
stap 5: Schoolbeleid	37
stap 6: Evaluatie	44
Bronnen	45

1. Inleiding

Deze handreiking dient ter inspiratie en als voorbeeld voor het ontwikkelen van visie en beleid omtrent structurele relationele en seksuele vorming in het primair onderwijs (wat we vanaf hier 'school' zullen noemen). Structurele relationele en seksuele vorming betekent dat in groep 1 tot en met 8 minimaal vijf lessen uit een erkend lespakket voor seksuele vorming worden gegeven. Leerkrachten, directie en ondersteunend personeel spelen een cruciale rol bij zowel het opstellen en implementeren als het uitvoeren en evalueren van visie en beleid. Leerlingen zijn op de hoogte van de afgesproken gedragsregels. Ouders, verzorgers en primaire opvoeders (hierna te noemen 'ouders') zijn zowel bij kennismaking met de school als tijdens de hele periode waarin hun kinderen naar de school gaan op de hoogte van de visie en het beleid.

Een schoolbrede visie op structurele relationele en seksuele vorming bevordert een gezonde seksuele ontwikkeling van leerlingen en draagt bij aan preventie van seksueel riskant gedrag. Het formuleren van een visie is een cruciale stap om te komen tot goed werkend beleid. Beleid zet de visie van de school op relaties en seksualiteit om in duidelijke doelen, activiteiten, rollen en verantwoordelijkheden.

Helder en expliciet beleid over relationele en seksuele vorming draagt bij aan een gezond en veilig schoolklimaat voor iedereen. Relaties en seksualiteit spelen op veel terreinen in de samenleving en daardoor ook dagelijks op school. Onderwijsprofessionals krijgen te maken met situaties en vragen rondom dit thema: van lessen relationele en seksuele vorming of een onverwachte vraag in de klas tot duidelijke regels over seksueel grensoverschrijdend gedrag en het creëren van een veilige schoolomgeving waarin iedereen zichzelf kan zijn.

Sinds eind 2012 zijn scholen verplicht aandacht te besteden aan seksualiteit, diversiteit en seksuele diversiteit. Scholen hebben daarnaast de taak aandacht te besteden aan burgerschap en te zorgen voor een sociaal veilig klimaat in en om de school. Dit is vastgesteld in de kerndoelen van het onderwijs. Daarin staat dat seksuele vorming verplicht is voor het basisonderwijs, voortgezet onderwijs (onderbouw) en speciaal onderwijs. De ministeries van VWS en OCW willen hiermee seksuele dwang, seksueel grensoverschrijdend gedrag en homonegatief gedrag voorkomen, en respectvol gedrag en seksuele weerbaarheid van leerlingen bevorderen.

Naast kerndoel 38 zijn ook in andere kerndoelen (zoals 34, 37 en 41) aanknopingspunten te vinden voor seksuele vorming. Leerlingen moeten bijvoorbeeld voor hun eigen gezondheid en welzijn zorgen, en kennis hebben over functies van het lichaam. Deze kerndoelen voor het primair onderwijs luiden als volgt:

Kerndoel 34: De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen.

Kerndoel 37: De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen.

Kerndoel 38: De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

Kerndoel 41: De leerlingen leren over de bouw van planten, dieren en mensen en over de vorm en functie van hun onderdelen.

Een duidelijk idee van wat structurele relationele en seksuele vorming op school inhoudt draagt bij aan duurzame implementatie. En structurele relationele en seksuele vorming draagt bij aan de gezonde seksuele ontwikkeling van leerlingen. Een heldere schoolvisie, eenduidige gedragsregels, een overzichtelijke jaarplanning en adequate verwijsprotocollen zijn hiervoor essentieel. Visie en beleid dienen dan ook duidelijk te worden geformuleerd en inzichtelijk gemaakt voor alle schoolmedewerkers, ouders en externen (zoals organisaties en media).

Visie en beleid omtrent structurele relationele en seksuele vorming geldt als leidraad voor pedagogisch verantwoord handelen. Daarbij dient het als ruggensteun in communicatie met ouders en externen. Met een duidelijke visie en pedagogisch beleid weten medewerkers zich gesterkt door de school (hun werkgever).

Het is van belang visie en beleid regelmatig te agenderen, te evalueren en bij te werken om draagvlak ervoor te behouden en actueel te blijven.

Deze handreiking bestaat uit twee delen. Het eerste deel geeft informatie over visie, Gezonde School en de vier pijlers, beleid en omgang met ouders. Het tweede deel is een werkdocument met tips en tools voor het ontwikkelen van visie en beleid op structurele relationele en seksuele vorming. In het eerste deel staan verwijzingen naar het werkdocument om er direct mee aan de slag te gaan. Dit beleidsplan is geschikt voor alle basisscholen. Het helpt je om een visie te formuleren en deze om te zetten in beleid. Met een structurele inbedding van erkende relationele en seksuele vorming kan de school bijdragen aan positieve en gezonde relationele en seksuele ontwikkeling.

Leerkrachten geven aan dat leerlingen gezonde relaties en seksualiteit de leukste lessen vinden op school. Daarom: veel succes en plezier bij het vormgeven van een mooie schoolvisie en structurele inbedding op jouw school!

2. Visie

Structurele relationele en seksuele vorming op school begint bij een gedragen visie. De centrale vraag is:

Hoe zorgen wij voor structurele inbedding van relationele en seksuele vorming, ter bevordering van een gezonde relationele en seksuele ontwikkeling van de leerlingen op onze school?

Een visie wordt in samenspraak gevormd met alle schoolmedewerkers. Daarbij zijn verschillende meningen, ideeën en gevoelens over het thema meegenomen en zorgvuldig afgewogen. De visie wordt gedragen door het hele schoolteam en is een belangrijk onderdeel van het beleid. Een schoolbrede visie op relaties en seksualiteit draagt bij aan preventie van seksueel riskant gedrag en bevordert een gezonde, positieve en gewenste relationele en seksuele ontwikkeling van leerlingen. Het gezamenlijk formuleren van een visie is een cruciale stap om te komen tot effectief en gedragen beleid.

Starten met relationele en seksuele vorming

Als je als school start met structurele relationele en seksuele vorming is het belangrijk hier samen met het team een visie op te vormen. Hierdoor krijgen onderwijsprofessionals een kader waarbinnen ze kunnen handelen, en bij eventuele weerstanden van ouders of collega's kunnen ze terugvallen op de visie van de school.

In de visie staat de missie met daarin het doel van de school op het gebied van structurele relationele en seksuele vorming beschreven. Om deze visie handen en voeten te geven en het thema daadwerkelijk in te bedden in de school, is het belangrijk aandacht te besteden aan een aantal zaken. Door een visie gezamenlijk op te stellen wordt deze (gemakkelijker) schoolbreed gedragen. Van daaruit kunnen lessen, activiteiten en situaties rondom relationele en seksuele vorming worden vormgegeven en uitgedragen naar ouders.

Voor een gedegen visie is het belangrijk om vanaf het begin aandacht te hebben voor het gebruik van erkende lesmethodes en interventies en een doorlopende leerlijn structureel te borgen.

Handige vragen bij de ontwikkeling van een visie zijn bijvoorbeeld:

- ✦ Wat wil de school leerlingen meegeven over relaties en seksualiteit?
- ✦ Welk seksueel gedrag vinden we ontoelaatbaar en welk gedrag willen we bevorderen?
- ✦ Wat kan hierbij de rol van de school en de ouders zijn?
- ✦ Hoe passen de thema's relaties en seksualiteit binnen de brede visie of identiteit van de school?

Ook belangrijk om mee te nemen bij het formuleren van de visie is dat altijd van belang is verantwoord te handelen. Dat betekent:

- ✦ veilig
- ✦ rekening houdend met grenzen van de ander
- ✦ eigen keuze in vrijheid
- ✦ rechten van het kind: seksuele voortplanting en keuze van een partner
- ✦ respect
- ✦ gelijkwaardigheid
- ✦ prettig en gewenst contact
- ✦ voorkomen van grensoverschrijding

Tips en tools voor het ontwikkelen van een schoolbrede visie op structurele relationele en seksuele vorming zijn te vinden in het werkdocument op pagina 25.

Als er een duidelijke visie is geformuleerd, moet dit handen en voeten krijgen in beleid. Tips en tools voor het ontwikkelen en implementeren van beleid zijn te vinden in hoofdstuk 3.4 en in het werkdocument op pagina 30.

Gezonde School

Gezonde School is een programma dat onderwijsprofessionals ondersteunt bij het planmatig en integraal neerzetten van een gezonde leefstijl op scholen. Een van de Gezonde School-thema's is gezonde relaties en seksualiteit. Gezonde School werkt met vier pijlers die samen zorgen voor een gedegen aanpak van ieder thema. De vier pijlers zijn:

Gezondheidseducatie

Structureel aandacht besteden aan relationele en seksuele vorming in alle leerjaren, deskundigheidsbevordering van onderwijsprofessionals en activiteiten die kennis en vaardigheden vergroten om op een positieve en inclusieve manier om te kunnen gaan met situaties rondom relaties en seksualiteit. Tot slot hoort bij gezondheidseducatie het informeren van ouders over relationele en seksuele vorming.

Signalering

Potentiële problemen herkennen en adequaat handelen, weten wanneer en naar wie door te verwijzen en passende hulp bieden bij incidenten.

Schoolomgeving

Stimuleren van gezond gedrag door gezondheidsbevorderende inrichting van de fysieke (veilige, open ruimtes) en sociale omgeving (toezicht op het schoolplein, voorbeeldgedrag).

Beleid

Schoolvisie, afspraken en regels rondom gezondheidsbevorderende maatregelen op het gebied van relaties en seksualiteit vastleggen in het schoolbeleid, het schoolplan en de schoolgids. Tevens de lessen, (bij)scholing en activiteiten op dit gebied vastleggen. Daarnaast gaat het hier om de gedragsregels voor leerlingen en de gedragscode voor medewerkers ter voorkoming van seksueel grensoverschrijdend gedrag. En de handhaving daarvan en de evaluatie.

Voor een succesvolle aanpak is het noodzakelijk aandacht te besteden aan alle vier de Gezonde School-pijlers. In het volgende hoofdstuk wordt per pijler uiteengezet hoe dit in praktijk vorm te geven en in beleid te vatten, zodat het thema gezonde relaties en seksualiteit op school duurzaam en integraal wordt vormgegeven.

3. Gezonde relaties en seksualiteit aan de hand van de Gezonde School-pijlers

3.1 Educatie

Binnen de school is structurele aandacht voor relationele en seksuele gezondheid, voor zowel leerlingen als onderwijsprofessionals. Structurele aandacht betekent jaarlijks lessen en activiteiten rondom relaties en seksualiteit, van groep 1 tot en met groep 8. Indien een erkende lesmethode (zie onder) wordt gebruikt, in een doorlopende leerlijn en waarbij alle thema's aan bod komen, spreken we van 'complete' seksuele vorming. Complete relationele en seksuele vorming heeft altijd de voorkeur omdat dit optimaal bijdraagt aan seksuele gezondheid van kinderen en jongeren. Alleen bij structurele relationele en seksuele vorming kan het vignet Gezonde School worden aangevraagd. Zie voor meer informatie over het vignet Gezonde School op pagina 21.

Gezondheidseducatie relaties en seksualiteit

Educatie op het gebied van gezonde relaties en seksualiteit is voor zowel leerlingen als onderwijsprofessionals van belang. Hieronder een overzicht van erkende lespakketten, interventies en verwijzingen voor deskundigheidsbevordering.

Voor leerlingen:

✦ Erkende lespakketten:

- **Kriebels in je buik** is een online lesmethode voor structurele relationele en seksuele vorming in groep 1 tot en met 8 in het (speciaal) basisonderwijs. Het lespakket ondersteunt leerlingen bij hun seksuele ontwikkeling en is passend bij de leeftijd, het ontwikkelingsniveau en de belevingswereld. De lessen zijn onderverdeeld in vier thema's: (1) lichamelijke ontwikkeling en zelfbeeld, (2) voortplanting en gezinsvorming, (3) sociale en emotionele ontwikkeling en (4) seksuele weerbaarheid, en zijn per leerjaar zelf samen te stellen uit vaste en optionele onderdelen. Dit lespakket is door de Erkeningscommissie Interventies sinds 2017 beoordeeld als 'goed onderbouwd'.
→ Voor meer informatie en bestellen, zie www.kriebelsinjebuik.nl.
- **Veiligwijs** is een lesmethode voor relationele en seksuele vorming met een doorlopende leerlijn voor groep 1 tot en met 8 in het openbaar en identiteitsgebonden basisonderwijs. Veiligwijs werkt vanuit een waardegerichte benadering: theoretische en praktische opdrachten zijn gekoppeld aan de waarden respect, liefde, zorg of veiligheid. Dit lespakket is door de Erkeningscommissie Interventies sinds 2020 beoordeeld als 'goed onderbouwd'.
→ Voor meer informatie en bestellen, zie www.veiligwijs.nl.
- **Wonderlijk Gemaakt** biedt seksuele vorming vanuit een christelijke levensvisie en wordt met name gebruikt door reformatorische, protestants-christelijke, gereformeerde en evangelische scholen. Wonderlijk Gemaakt Basis bestaat uit 38 lessen voor het basisonderwijs: voor groep 1 tot en met 4 vier lessen per jaar, voor groep 7 en 8 zeven lessen per jaar. Dit lespakket is door de Erkeningscommissie Interventies sinds 2021 beoordeeld als 'goed beschreven'.
→ Voor meer informatie en bestellen, zie www.wonderlijkgemaakt.nl

Zie voor toelichting op de beoordeling van de interventies: Overzicht geselecteerde interventies (loketgezondleven.nl).

→ Zie voor een overzicht van de interventies: seksuelevorming.nl/lesaanbod

✦ *De Week van de Lentekriebels* is een nationale projectweek over relationele en seksuele vorming voor het speciaal- en basisonderwijs. Deelnemende scholen geven in deze week lessen over relaties, seksualiteit en weerbaarheid en besteden daarmee extra aandacht aan deze thema's. De projectweek draagt bij aan het structureel vormgeven van relationele en seksuele vorming.

→ Voor meer informatie en aanmelden, zie: www.weekvandelentekriebels.nl

✦ Gastlessen

→ zie onder meer: Gastdocenten - Seksuelevorming.nl

Voor onderwijsprofessionals:

✦ Deskundigheidsbevordering en bijscholing door middel van:

- Teamtrainingen webinars, e-learning Advies en ondersteuning, zie aanbod regionale GGD en
→ [Seksuele vorming - Informatie voor onderwijsprofessionals](#)

✦ Aanbieders deskundigheidsbevordering:

- Regionale GGD
→ ggd.nl
- Rutgers
→ [Seksuele vorming - Informatie voor onderwijsprofessionals](#)
→ [Rutgers leerportaal](#)
- Stichting School en Veiligheid
→ [School en veiligheid](#)
- COC
→ [COC Nederland](#)
- Externe trainers
→ [Gastdocenten - Seksuelevorming.nl](#).

3.2 Signaleren

Bij signaleren gaat het om het in kaart brengen en houden van de seksuele gezondheid van leerlingen op school. Wat gaat er goed, wat verdient aandacht en waar moet actie op worden ondernomen? Weten onderwijsprofessionals waar zij heen kunnen bij (vermoedens van) problemen? Hoe kunnen zij leerlingen en ouders begeleiden en is het helder wanneer en naar wie doorverwezen kan worden? Op een school waar de signaleringsstructuur rondom relationele en seksuele vorming goed geregeld is, is het duidelijk welke stappen gezet kunnen worden en wie wanneer in actie komt.

Bij het maken van beleid over relaties en seksualiteit is het van belang te weten wat seksueel ongewenst gedrag behelst. Seksueel geweld, seksueel misbruik en seksueel grensoverschrijdend gedrag zijn verschillende termen die worden gebruikt als er sprake is van ongewenst seksueel gedrag.

- ✦ **Seksueel grensoverschrijdend gedrag** is gedrag waardoor seksuele grenzen worden overschreden: dat kan gaan van iemand die te dichtbij staat tot aanranding of verkrachting.
- ✦ **Seksueel geweld** omvat alle seksuele handelingen die iemand gedwongen moet uitvoeren, ondergaan of zien. Hieronder valt aanranding (ongewenst seksueel aangeraakt worden of gedwongen worden geslachtsdelen van een ander aan te raken), verkrachting (seksueel binnendringen van het lichaam onder dwang) en seksueel misbruik. Andere termen voor seksueel geweld zijn seksuele mishandeling of seks onder dwang.
- ✦ Bij **seksueel misbruik** maakt de plegger misbruik van het leeftijds- en/of machtsverschil, zoals een volwassene die seksuele handelingen met een kind pleegt, een hulpverlener met een cliënt of een docent met een leerling. Seksueel misbruik van kinderen is seksueel contact tegen de wil van het kind of als het kind dit niet kan weigeren. Daders zetten het kind emotioneel onder druk, dwingen het kind tot seksuele handelingen en/of zorgen door hun overwicht dat het kind geen nee durft te zeggen tegen seksuele toenaderingen. In Nederland is seksueel contact met een kind jonger dan 12 jaar altijd strafbaar.

Seksueel contact met een jongere tussen de 12 en 16 jaar is strafbaar als er sprake is van dwang, geweld of een afhankelijkheidsrelatie. Dertig procent van de kinderen die seksueel misbruikt worden vertoont geen signalen. De plegger is in bijna alle gevallen een bekende uit familie- of vriendenkring. Eén op de 8 vrouwen en één op de 25 mannen in Nederland is ooit verkracht.

→ (bron: [Veelgestelde vragen - Centrum Seksueel Geweld](#))

Victim blaming

Als iemand vertelt over een negatieve seksuele ervaring krijgt deze in 75 procent van de gevallen een reactie die degene die het is overkomen verantwoordelijk houdt. Het slachtoffer de schuld geven heet victim blaming. Dit wordt ook wel 'second rape' genoemd omdat victim blaming schadelijker kan zijn dan de gebeurtenis zelf. Het is dus van groot belang om degene die seksueel grensoverschrijdend gedrag of seksueel geweld heeft meegemaakt te steunen.

→ Voor hulp en meer informatie: Hulp aan slachtoffers van seksueel geweld - Centrum Seksueel Geweld

Consent

Consent speelt een belangrijke rol binnen relationele en seksuele vorming. Consent betekent wederzijdse toestemming of wederzijdse instemming. Er zijn vijf basisvoorwaarden voor consent:

1. Vrij gegeven: er zijn geen negatieve gevolgen als iemand niet meedoet. Op geen enkele manier wordt druk uitgeoefend of worden (impliciet of expliciet) dingen beloofd.
2. Omkeerbaar: de toestemming of instemming is altijd omkeerbaar. Iemand kan en mag zich bedenken.
3. Geïnformeerd: iedereen die meedoet weet wat er gaat gebeuren en wat mogelijke negatieve gevolgen zijn. Liegen om iemand iets te laten doen is dus geen consent.
4. Enthousiast: degenen die meedoen, willen dit graag en laten zien dat ze enthousiast zijn. Verstijving, geen reactie of twijfel is geen consent.
5. Specifiek: er is specifiek toestemming gevraagd voor wat er gaat gebeuren.

In het basisonderwijs gaat consent vooral over het leren aangeven en respecteren van wensen en grenzen. Als kleuters bijvoorbeeld naar elkaars lichaam willen kijken, is het van belang hun te leren dat als een ander dat niet wil, die grens gerespecteerd moet worden. Leerkrachten kunnen zelf vragen: "Ik ga je helpen je trui aan te trekken, vind je dat goed?". Zo krijgen kinderen al jong de boodschap: het heeft zin om een grens aan te geven, want er wordt naar geluisterd.

Zie hieronder bij *Signalering en zorg* voor informatie over het Vlaggensysteem, een methodiek die kan ondersteunen bij het duiden en begeleiden van gezond seksueel gedrag.

Zie voor hulp bij (het ontwikkelen van) goede signalering rondom relaties en seksualiteit de gratis e-learning *Relaties en seksualiteit – Zorg op school*, voor zorgprofessionals:

→ [E-learning Relaties en seksualiteit – Zorg op school - Seksuelevorming.nl](https://www.seksuelevorming.nl)

Monitoring

Om seksuele gezondheid van leerlingen te waarborgen, is het raadzaam te monitoren. Dit houdt in dat je periodiek onderzoekt hoe het daarmee gesteld is. Veelgebruikte meetinstrumenten voor sociale veiligheid zijn Zien, SCOL en Kanvas. Vooraf moet helder zijn wat gedaan wordt met de uitkomsten van de monitoring.

Signalering en zorg

Bij signalering is een aantal zaken van belang: wie signaleren, hoe wordt gesignaleerd en wat wordt gedaan met de signalen. Hiervoor is het noodzakelijk te weten wanneer en bij wie men terecht kan. Bespreek signalen met het zorgteam om de situatie in kaart te brengen. En zorg voor een duidelijke zorgstructuur en voldoende bewustzijn binnen de school over de route en collega's die een rol spelen bij signalering van mogelijke problemen of incidenten. Zorg dat signalen worden opgepakt en informeer leerlingen en ouders.

- ✦ De Meldcode Huiselijk geweld en kindermishandeling helpt professionals met het signaleren en handelen bij (vermoedens van) huiselijk geweld of kindermishandeling. Hieronder valt ook seksueel geweld. De meldcode bestaat uit vijf stappen: (1) breng signalen in kaart, (2) overleg met een deskundige collega of Veilig Thuis, (3) praat met ouders of verzorgers, (4) weeg het geweld en (5) beslis: is melden nodig? Is hulpverlening nodig?
→ Zie voor meer informatie: [Meldcode Huiselijk geweld en kindermishandeling | Huiselijk geweld | Rijksoverheid.nl](#)
- ✦ Het Vlaggensysteem: ‘Stimuleer gezond seksueel gedrag, voorkom seksueel grensoverschrijdend gedrag’. Het Vlaggensysteem is een methodiek om seksueel gedrag van kinderen en jongeren tussen 0 en 18 jaar te duiden en te sturen. Iedere situatie of casus wordt op basis van zes criteria beoordeeld. De criteria zijn: wederzijdse toestemming, vrijwilligheid, gelijkwaardigheid, leeftijds- of ontwikkelingsadequaat, contextadequaat en zelfrespect. Vervolgens wordt een kleur vlag toegekend en een handelingsperspectief geboden. De vier vlaggen zijn: groen (gezond seksueel gedrag), geel (minder gezond experimenteel gedrag of licht grensoverschrijdend gedrag), rood (ernstig seksueel grensoverschrijdend gedrag) en zwart (zwaar seksueel grensoverschrijdend gedrag).
→ Zie voor meer informatie en trainingen: [Het Vlaggensysteem: seksueel gedrag duiden en sturen | Vlaggensysteem.nl](#)

Adequate verwijzingsprotocollen zijn van belang voor een goede zorgstructuur. Weten waar en bij wie men terecht kan in geval van een situatie of incident waarbij onduidelijk is hoe te handelen, zorgt voor een transparante werkwijze. Hiermee voorkom je dat onderwijsprofessionals of collega’s teveel of te weinig verantwoordelijkheid nemen in een situatie. Belangrijk is met elkaar af te stemmen en te overleggen en daarbij zo objectief mogelijk te blijven kijken, naar iedere situatie opnieuw.

Door de signaleringsstructuur op vaste momenten tijdens het schooljaar te agenderen blijft iedereen op de hoogte.

Ondersteuning

Een ander essentieel onderdeel van een gedegen signalerings- en zorgstructuur is het in kaart brengen wie vertrouwenspersonen zijn en hoe in contact te komen met de juiste collega’s of schoolmedewerkers. Maak ook een ‘sociale kaart’ waar alle externe hulp- en ondersteuningsorganisaties op zijn vermeld. Zodat als het nodig is externe hulp kan worden ingeschakeld. Neem in de ondersteuning ook leerlingen en ouders mee.

3.3 Fysieke en sociale omgeving

Een adequaat ingerichte fysieke en sociale omgeving stimuleert gezond relationeel en seksueel gedrag en helpt bij de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Fysieke en sociale omgeving

De inrichting van de omgeving heeft invloed op het gevoel van veiligheid van leerlingen en onderwijsprofessionals. Het is daarom van belang zorgvuldig te kijken naar de inrichting van de schoolomgeving. Het doel is dat iedereen zichzelf kan zijn binnen een prettige leeromgeving. Hieronder een overzicht ter inspiratie voor het inrichten van een gezondheidsbevorderende schoolomgeving op het gebied van gezonde relaties en seksualiteit.

Voor leerlingen:

- ✦ Schoolgebouw: veilig ingedeeld, zo min mogelijk afgesloten of afgelegen ruimtes, goed zicht op en in klaslokalen, goede verlichting in en rondom school.
- ✦ Schoolplein: veilige omgeving waarborgen voor iedereen, toezicht tijdens pauzes.
- ✦ Wc’s: aanwezigheid van zowel genderneutrale, als meiden- en jongenstoiletten (mogelijkheid om te

- kiezen), niet volledig van plafond tot vloer afgesloten, beschikbaarheid menstruatieartikelen (om menstruatie te normaliseren en menstruatiearmoede tegen te gaan) en voorzien van afsluitbare prullenbakjes.
- ✦ Pornofilter op computers, in gesprek gaan over seks en media.
- ✦ Boeken: inclusieve en diverse boeken toegankelijk aanwezig, gemakkelijk vindbaar en uitleenbaar.
- ✦ Inclusief onderwijsmateriaal over relaties en seksualiteit.

Voor onderwijsprofessionals:

- ✦ Voorbeeldgedrag: passend taalgebruik, grenzen aangeven, grenzen bewaken, ervaring(en) delen en bewustzijn van voorbeeldgedrag.
- ✦ Sociale kaart: overzicht van organisaties, instellingen en initiatieven in de regio met expertise op aan relaties en seksualiteit gerelateerde thema's. Bijvoorbeeld ondersteuning van de GGD, maatschappelijke organisaties met een specifiek kennisgebied of de mogelijkheid tot collegiale consultatie bij andere scholen, schoolarts en jeugdgezondheidszorg.
- ✦ Ouders betrekken bij het vormgeven van en aandacht besteden aan gezonde seksuele opvoeding en ontwikkeling door meedenken (inspraak) en informeren over seksuele gezondheid van kinderen.

3.4 Beleid

Beleid op structurele relationele en seksuele vorming vormt de basis voor een gezonde omgang met relationele en seksuele ontwikkeling van leerlingen. Dit in een veilig schoolklimaat waarin iedereen zichzelf kan zijn. In het beleid staan de volgende onderdelen:

- ✦ schoolvisie
- ✦ jaarplan (structurele relationele en seksuele vorming)
- ✦ hoe betreft de school ouders en externen
- ✦ gedragscode voor onderwijspersoneel
- ✦ gedragsregels voor leerlingen
- ✦ gedragsregels voor ouders
- ✦ protocol voor signalering en melden van incidenten
- ✦ handhaving en evaluatie beleid

Een door de hele school gedragen en toegankelijk beleid draagt bij aan een school waarin:

- ✦ Voldoende aandacht wordt besteed aan gezondheidseducatie voor zowel onderwijsprofessionals als leerlingen.
- ✦ Betrokkenen weten hoe te handelen ten behoeve van een gezonde relationele en seksuele ontwikkeling van leerlingen.
- ✦ Op een veilige en inclusieve manier met elkaar wordt omgegaan.
- ✦ Er een duidelijk protocol is voor het signaleren van en handelen bij mogelijke problemen.

Leidend is steeds de vraag: wat bevordert de relationele en seksuele gezondheid van de leerlingen op deze school?

In het beleid over gezonde relaties en seksualiteit leg je vast hoe wordt gehandeld. Het betreft zowel de team- en schoolvisie als een protocol waarin gedragsregels en afspraken staan. Het beleid dient actueel, helder en goed vindbaar te zijn. Daarnaast is het beleid toegankelijk voor zowel medewerkers, leerlingen als ouders.

Voorbeelden van beleid:

- ✦ Alle (terugkerende) activiteiten op het gebied van gezondheidseducatie vastleggen in het jaarplan.
- ✦ Communicatieplan intern: welke (gast)lessen worden in welke periode en leerjaar gegeven, door wie en waar zijn de lessen te vinden.
- ✦ Communicatieplan extern: hoe worden ouders op de hoogte gebracht over visie en beleid rondom

relaties en seksualiteit, door wie, wanneer (open dag, bij inschrijving van een kind, voorafgaand aan de Week van de Lentekriebels, voorafgaand aan de lessen die worden gegeven).

- ✦ Kosten voor activiteiten, lesmethodes, vernieuwing materialen en boeken opnemen in begroting.
- ✦ Schoolvisie vastleggen in de schoolgids en op de website.
- ✦ Beleid eens per twee jaar evalueren en zo nodig aanpassen en bijwerken.

Voorbeeldbeleid

“In ons beleid hebben we opgenomen dat we in groep 1 t/m 5 jaarlijks minimaal vijf lessen over relaties en seksualiteit geven en in groep 6 t/m 8 jaarlijks minimaal tien lessen. Met deze lessen sluiten we aan bij de pedagogische doelstellingen van de school.

Er is een gedragscode opgesteld met gedragsregels voor personeel en leerlingen. Hiermee wordt een (seksueel) veilige schoolomgeving gecreëerd.

Daarnaast dragen we zorg voor bijscholing van docenten op het onderwerp, zodat elke docent vragen van leerlingen kan beantwoorden, grensoverschrijdend gedrag kan signaleren en indien nodig kan doorverwijzen. Voor de ouders hebben we een aantal keer een ouderbijeenkomst over het onderwerp georganiseerd. Daarnaast is in onze schoolgids (voor de ouders) ook een paragraaf opgenomen over de aandacht die we aan dit onderwerp besteden en waarom we dit doen.

Wij willen een school zijn die kinderen een positieve kijk op seksualiteit en relationele vorming geeft, weerbaar maakt en waarden en normen bijbrengt, zodat zij nu en later verantwoorde keuzes maken in relaties en seksualiteit.

Onder ‘verantwoord’ verstaan wij:

Een veilig schoolklimaat waarbij leerlingen leren rekening te houden met grenzen van anderen. Leerlingen geven aan wat zij als prettig en gewenst contact ervaren en leren om grensoverschrijdend gedrag te voorkomen. Daarnaast leren leerlingen om respectvol met elkaar om te gaan en ieder individu gelijkwaardig te behandelen. Tot slot leren de leerlingen om hun eigen keuzes te maken ten opzichte van relaties en seksualiteit.

Tevens vragen wij de school om een visie te omschrijven over relationele en seksuele vorming op school. Om de visie goed te verankeren op de school is het belangrijk dat deze visie is opgenomen in het schoolplan en de schoolgids.”

5. Ouders en school

Ouders zijn belangrijke opvoedpartners: zowel thuis als op school krijgen kinderen kennis, vaardigheden en normen en waarden over relaties en seksualiteit mee. Het is belangrijk dat ouders op de hoogte zijn van de visie en het beleid van de school omtrent relationele en seksuele vorming. Dit dient integraal onderdeel te zijn van de kennismaking en gedurende de schooltijd regelmatig actief gecommuniceerd te worden via nieuwsbrief, website en/of ouderavonden. De lessen, activiteiten en (vernieuwde) theoretisch onderbouwde methodes die op school worden aangereikt, maken hier deel van uit. Maar ook het meedenken met hoe ouders thuis de seksuele ontwikkeling kunnen ondersteunen met kennis over een gezonde seksuele ontwikkeling en doorverwijzingen naar boeken, websites, externe partijen en organisaties.

→ zie: [Seksuele ontwikkeling van kinderen 0-18 jaar - Webwinkel - Rutgers](#)

Omgaan met ouders

Vaak is het gemakkelijker met ouders te praten over de voortgang van bijvoorbeeld taalontwikkeling dan over relationele en seksuele vorming. Simpelweg omdat deze thematiek vaak minder besproken wordt en als persoonlijk wordt ervaren. Juist door als school en team op de hoogte te zijn van gezonde seksuele opvoeding en ontwikkeling kunnen ouders hierin meegenomen en goed over geïnformeerd worden. De ervaring leert dat ouders weerstand kunnen ervaren bij dit thema omdat zij vrezen dat voorlichting leidt tot actie ('Als zij erover leren, beginnen zij misschien eerder'), hun kind te jong achten voor deze onderwerpen en met hun 'volwassen bril' seksualiteit en kinderen niet kunnen verenigen. Gelukkig is het tegenovergestelde waar: goede seksuele voorlichting en vorming leidt tot later beginnen met seks, een hogere mate van anticonceptiegebruik en minder meemaken en vertonen van grensoverschrijdend gedrag. Het kan erg behulpzaam zijn deze kennis met ouders te delen.

Kinderen stellen vragen en vertonen seksueel getint gedrag. Als zij hier eerlijk antwoord op krijgen en de juiste kennis en vaardigheden opdoen (zoals erover praten en meningsvorming) draagt dit bij aan hun weerbaarheid. Kinderen bij wie de informatie niet aansluit op hun ontwikkelingsniveau onthouden het niet, het gaat dan 'het ene oor in, het andere oor uit'. Tot slot leidt onze 'volwassen bril' en nauwe definitie van wat seksualiteit behelst tot het niet kunnen verenigen van de aan relaties en seksualiteit grenzende thematiek die voor kinderen juist belangrijk is om zich gezond te kunnen ontwikkelen.

Relationele en seksuele vorming is een paraplueterm waaronder meerdere ontwikkelingsgebieden vallen.

Denk aan:

- ✦ kennis over het lichaam
- ✦ voortplanting
- ✦ emotionele en sociale ontwikkeling
- ✦ grenzen en wensen leren (her)kennen en aangeven
- ✦ woordkennis
- ✦ veilige seks en soa's
- ✦ consent
- ✦ gender en seksuele diversiteit

Door ouders goed te informeren en inzicht te geven in wat er in de relationele en seksuele vormingslessen besproken wordt én hoe zij daar zelf thuis over kunnen praten, kun je vaak een groot deel van de zorgen en weerstand van ouders wegnemen.

Kortom, het is belangrijk en zinvol ouders te betrekken bij wat de school doet op het gebied van relationele en seksuele vorming. Hierbij gaat het om op de hoogte brengen van activiteiten en lessen rondom dit thema, informeren over gezonde seksuele ontwikkeling en in gesprek blijven bij twijfels en onzekerheden. Als school en ouders samenwerken, draagt dit bij aan een gezonde ontwikkeling van kinderen. Bovendien heeft de school hierin een taak die is vastgelegd in de onderwijskerndoelen.

→ Zie ook: [Kerndoelen m.b.t. seksuele vorming in het onderwijs - Seksuelevorming.nl](#)

6. Gedragscode en gedragsregels

Een gedragscode voor onderwijsprofessionals, gedragsregels voor leerlingen en een handhavingprotocol omtrent relationele en seksuele ontwikkeling op school dragen bij aan de preventie van seksueel grensoverschrijdend gedrag en het stimuleren van gezond seksueel gedrag. Hiermee maak je helder wat gezondheidsbevorderend en acceptabel gedrag is, en welk gedrag als grensoverschrijdend wordt gezien. Het gewenste gedrag is steeds het uitgangspunt: je vermeldt expliciet welk gedrag op prijs wordt gesteld. Dus in plaats van: 'Je mag je broek niet naar beneden trekken in de klas' werkt het beter om te zeggen: 'In de klas houden we allemaal onze broek aan'.

De gedragscode en gedragsregels gelden op en rondom school, en tijdens schoolgerelateerde activiteiten zoals uitjes en schoolreizen.

7. Handhaving beleid

Het is belangrijk om ouders en leerlingen te informeren over het opgestelde beleid en de gedragscode en -regels rondom relationele en seksuele vorming. Zie voor meer informatie [het werkdocument](#) op de volgende pagina.

Handhaving gaat over de naleving van het opgestelde beleid. Wat doet een school bijvoorbeeld bij het niet naleven van de gedragscode of bij seksueel grensoverschrijdend gedrag?

Het is raadzaam een helder protocol met vervolgstappen op te stellen. Neem daarin op welke stappen worden ondernomen bij het niet naleven of overschrijden van de opgestelde regels en hoe hierover wordt gecommuniceerd, zowel intern als extern.

Zorg dat dit beleidsstuk niet ‘op de plank blijft liggen’, maar steeds wordt geëvalueerd en gereviseerd. Dit omwille van:

1. De praktische uitvoerbaarheid, waarbij het belangrijk is dat medewerkers, leerlingen, en ouders op de hoogte zijn.
2. Maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkelingen die leiden tot nieuwe inzichten en het beleid beïnvloeden. Een actueel beleid draagt bij aan de werkzaamheid ervan.
3. Waarborgen van de veiligheid op school door naleving van gedragscode (medewerkers) en gedragsregels (leerlingen).

Daarbij is draagvlak creëren en behouden bij het thema relationele en seksuele vorming van extra belang, omdat het creëren van draagvlak bij dit thema vaak vergeten of genegeerd wordt. Door het beleid helder te communiceren binnen de school en in het contact met ouders en externen wordt het geen statisch document, maar blijft het levend. Open communicatie en openstaan voor dialoog en feedback dragen hieraan bij. Eigen (voor)oordelen bevragen en onderzoeken helpt om tot een zorgvuldig en gedegen samengesteld beleid te komen.

WERKDOCUMENT

Visie en beleid relationele en seksuele vorming
in het basisonderwijs

Inleiding

Dit werkdocument kun je als leidraad gebruiken om visie en beleid op structurele relationele en seksuele vorming vorm te geven. Het bevat alle onderdelen die in een volledig beleidsplan aan bod dienen te komen. Als aan onderstaande wordt voldaan, zowel op schrift als in praktijk, kan worden gesproken van complete structurele relationele en seksuele vorming. Hiermee kan het themacertificaat Relaties en Seksualiteit van het vignet Gezonde School worden aangevraagd.

Onderdelen op een rijtje:

✦ **Stap 1. Visie ontwikkelen**

✦ **Stap 2. Uitvoering educatie en beleid**

- Educatie
- Scholing
- Ouders informeren

✦ **Stap 3. Signaleren**

- Periodieke meting
- Behandeling uitkomsten
- Medewerkers getraind in signalering (het Vlaggensysteem)
- Zorgstructuur
- Ouders en leerlingen informeren over vertrouwenspersoon

✦ **Stap 4. Fysieke en sociale omgeving**

- Inrichting fysieke en sociale omgeving
- Voorbeeldgedrag
- Ondersteuning externe partijen (sociale kaart)

✦ **Stap 5. Schoolbeleid**

- Vastleggen beleid
- Ouders informeren
- Gedragscode en -regels
- Handhaving

✦ **Stap 6. Evaluatie**

Overzicht eisen toekenning Vignet Gezonde School themacertificaat Relaties en seksualiteit

Wil jouw school het themacertificaat Relaties en Seksualiteit van het Vignet Gezonde School aanvragen? In dit overzicht staat waar de visie en het beleid minimaal aan moeten voldoen. Het geeft meteen een handig overzicht van waar je allemaal aan moet denken bij het ontwikkelen van visie en beleid op dit thema.

Wat moet minimaal terugkomen in visie en beleid omtrent relationele en seksuele vorming?

EDUCATIE	ja	nee	to do
1. De school maakt in het lesprogramma gebruik van een erkende lesmethode of lespakket bij het geven van relationele en seksuele vorming. Het geven van educatie over dit thema is verplicht voor het behalen van het themacertificaat. → Voor erkende lesmethoden zie: seksuelevorming.nl/lesaanbod .			
2. De school geeft structureel relationele en seksuele vorming. Dat betekent minimaal vijf lessen per leerjaar. Deze thema's worden in alle leerjaren besproken: <ul style="list-style-type: none"> • lichamelijke ontwikkeling en zelfbeeld • voortplanting en gezinsvorming • sociale en emotionele ontwikkeling • seksuele weerbaarheid 			
3. De onderwijsactiviteiten omtrent relaties en seksualiteit zijn vastgelegd in het beleid. Het is voldoende om te benoemen hoeveel lessen jaarlijks in welke groepen worden gegeven uit een erkend lespakket. Dit beleid moet zijn vastgelegd in een document, zoals het schoolplan, jaarplanning of beleidsplan.			
4. De school biedt medewerkers bij- of nascholing op het gebied van relationele en seksuele vorming door middel van een incompany of individuele training.			
5. De school informeert ouders over relationele en seksuele vorming in het onderwijs. Dit voorkomt weerstand en sterkt leerkrachten als zij vragen krijgen over relationele en seksuele vorming op school.			

ZORG EN SIGNALEREN	ja	nee	to do
<p>6. De school gaat periodiek na hoe het met (individuele) leerlingen gaat op het gebied van relaties en seksualiteit.</p> <p>Toelichting: De wet Veiligheid op school verplicht scholen in het primair, voortgezet en speciaal onderwijs te zorgen voor de sociale veiligheid van alle leerlingen. Een belangrijk element van deze wet is verplichte monitoring. Daarmee houdt de school zicht op de veiligheidsbeleving van de leerlingen. De inspectie houdt toezicht op de monitoring. Het is aan de school zelf een instrument te kiezen om de veiligheid van de leerlingen te monitoren. Je dient toe te lichten hoe de sociale veiligheid van de leerlingen wordt gemonitord. Denk hierbij aan veiligheid, signalen van grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik. Veelgebruikte meetinstrumenten zijn Zien, SCOL en Kanvas.</p>			
<p>7. De school onderneemt actie die passend is bij de resultaten van de periodieke check. Leg uit op welke manier.</p>			
<p>8. De school heeft een of meer medewerkers die getraind zijn in het signaleren en bespreekbaar maken van zorgen omtrent relaties en seksualiteit bij leerlingen. Het is raadzaam als duidelijk is wie deze medewerkers zijn zodat zij gemakkelijk geraadpleegd kunnen worden. Toelichting: Denk hierbij aan een Vlaggensysteem-training of signaleren seksueel misbruik.</p>			
<p>9. Zorgen of problemen omtrent relaties en seksualiteit worden gesignaleerd en besproken in een zorgteam van school.</p> <p>Toelichting: Bijvoorbeeld bij grensoverschrijdend gedrag en seksueel misbruik. Elke school is wettelijk verplicht om een heldere ondersteuningsstructuur te hebben. De vraag is of problemen of zorgen rondom dit specifieke thema hier besproken worden. Het gaat erom dat duidelijk is wat de school doet als er sprake is van grensoverschrijdend gedrag en vragen over relaties en seksualiteit. Hiervoor kan bijvoorbeeld het Vlaggensysteem gebruikt worden en de Meldcode. Als er vertrouwenspersonen in de school aanwezig zijn, kunnen deze ook aangewezen worden om specifieke vragen rondom relaties en seksualiteit te beantwoorden (als de leerkracht deze niet kan ondervangen).</p>			
<p>10. De school heeft een sociale kaart met contactgegevens van organisaties in de regio op het terrein van seksuele gezondheid.</p>			
<p>11. De school informeert leerlingen en ouders over bij wie zij terecht kunnen met vragen of hulp rondom relaties en seksualiteit.</p> <p>Toelichting: In veel gevallen is dit de vertrouwenspersoon.</p>			
<p>12. De school of een samenwerkingspartner biedt extra ondersteuning omtrent relaties en seksualiteit aan leerlingen die dit nodig hebben.</p> <p>Toelichting: Dit kan bijvoorbeeld via schoolmaatschappelijk werk, training Rots & Water, hulpverlening via Team Jeugd of ambulante begeleiding.</p>			

<p>13. De school heeft praktische maatregelen of richtlijnen ten behoeve van toezicht houden om seksueel grensoverschrijdende situaties te voorkomen. Bijvoorbeeld:</p> <ul style="list-style-type: none"> • afgesloten toiletten • toezicht op het plein op wisselende plekken • werkplekken buiten de klas zijn altijd zichtbaar voor derden (bijvoorbeeld bij tutorlezen) • pornofilter • kanjertraining • lessen relaties en seksualiteit • weerbaarheidstraining in groep 6 • gescheiden omkleden tijdens gymlessen vanaf groep 3 • mogelijkheid tot individueel omkleden bij zwemlessen 			
<p>14. De school betreft [externe partners, ouders, ...] bij de organisatie van activiteiten rondom relationele en seksuele vorming.</p>			
<p>15. Medewerkers vertonen voorbeeldgedrag omtrent relaties en seksualiteit. Concreet betekent dit: ... Bijvoorbeeld:</p> <ul style="list-style-type: none"> • passend taalgebruik • grenzen aangeven • grenzen bewaken • ervaring delen • bewust zijn van voorbeeldgedrag 			
<p>16. De school maakt gebruik van ondersteuning en/of expertise van andere organisaties omtrent relaties en seksualiteit. Toelichting: Denk bijvoorbeeld aan ondersteuning door de GGD of de mogelijkheid tot collegiale consultatie bij andere scholen, schoolarts en JGZ.</p>			
VISIE EN BELEID	ja	nee	to do
<p>17. De visie van de school op hoe zij wil bijdragen aan de relationele en seksuele ontwikkeling van leerlingen, het voorkomen van seksueel grensoverschrijdend gedrag en de rol van seksuele vorming hierin, is opgenomen in het schoolbeleid.</p>			
<p>18. De school heeft het beleid omtrent relationele en seksuele vorming opgenomen in het schoolplan en/of de schoolgids en het maakt deel uit van het algemene schoolbeleid. In het beleid staan het lesprogramma, het creëren en behouden van een seksueel veilige omgeving, de wijze van signaleren en doorverwijzen en communicatie met ouders vermeld.</p>			

<p>19. De school betreft actief [collega's/ouders/externen] bij beleidsvorming rondom relationele en seksuele vorming. Toelichting: Denk bijvoorbeeld aan deelname in een werkgroep of het samen vormen van een visie. Om draagvlak voor het thema te creëren, is het van belang om ook de leerkrachten en mogelijk de ouders hierin mee te nemen.</p>			
<p>20. De school heeft een gedragscode met gedragsregels opgesteld over de relationele en seksuele omgang voor zowel leerlingen onderling als tussen leerling en leerkracht.</p>			
<p>21. De school informeert ouders over de visie en het beleid, en leerlingen over de gedrags- en schoolregels rondom relaties en seksualiteit. Toelichting: Het is belangrijk te informeren over de visie, het beleid en de schoolregels over relaties en seksualiteit zodat alle betrokkenen op de hoogte zijn en dit kunnen naleven.</p>			
<p>22. De school handhaaft het beleid rondom relaties en seksualiteit. Bij het niet naleven van de gedrags- en schoolregels is het protocol helder. Toelichting: Het gaat hierbij om het toezien op het naleven van de gedragsregels over de relationele en seksuele omgang (tussen leerlingen onderling en tussen leerling en leerkracht).</p>			
<p>23. Het beleid en de gedrags- en schoolregels over relaties en seksualiteit worden jaarlijks geëvalueerd. Toelichting: Daarbij wordt gekeken of het beleid van de school aanpassingen behoeft.</p>			
<p>24. De coördinatie rondom relationele en seksuele vorming is belegd bij [functie medewerker]. Deze persoon is verantwoordelijk voor:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aanwezigheid en vastlegging educatieplan rondom relaties en seksualiteit. • Aanwezigheid en evaluatie van visie en beleid. • Bijhouden en zo nodig integreren van actuele maatschappelijke ontwikkelingen rondom relaties en seksualiteit. • Communicatieplan met ouders. • Aanwezigheid van sociale kaart met contactgegevens van organisaties in de regio op het terrein van seksuele gezondheid. 			

STAP 1. VISIE ONTWIKKELEN

Een visie op relationele en seksuele vorming vorm je samen, met het hele team en schoolbreed. Een gezamenlijk geformuleerde visie wordt (uit)gedragen en ondersteund door alle schoolmedewerkers. Dit helpt bij de uitvoering en naleving ervan.

In dit hoofdstuk vind je oefeningen en werkvormen die kunnen ondersteunen bij het ontwikkelen van een gezamenlijke visie.

Brainstorm

Een goed begin is het verzamelen van antwoorden en ideeën rondom de vraag: Waar denk je aan bij relationele en seksuele vorming? Je kunt bijvoorbeeld een woordwolk maken (via Mentimeter). Op die manier verzamel je alle input en is ook meteen zichtbaar welke woorden vaker worden genoemd (de woorden worden groter naarmate ze vaker worden ingevoerd). Daarna kun je gezamenlijk onderzoeken welke begrippen het team het belangrijkste vindt en wil opnemen in de visie.

→ Zie voor Mentimeter: [Interactive presentation software - Mentimeter](#)

Gedachte-experiment

Een mooie, wat diepgaandere oefening om te beginnen met het ontwikkelen van een visie is het gedachte-experiment. Daarin geven teamleden waardevolle input en creëren samen een breder perspectief op waar relaties en seksualiteit over kunnen gaan. Bovendien gaat deze oefening uit van een positief perspectief.

DOELGROEP

onderwijsprofessionals, teams

DOELSTELLINGEN

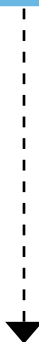
- Helder maken wat onderwijsprofessionals leerlingen mee willen geven vanuit een positief perspectief op relaties en seksualiteit.
- Input verzamelen voor schoolvisie op relaties en seksualiteit.

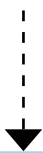
MATERIAAL

Mentimeter (of andere presentatievorm) met twee slides:

1. 'Wat maakte deze ervaring zo prettig en plezierig?'
2. 'Wat gun jij (jouw) leerlingen?'

Tip deze vragen komen pas aan het einde van de oefening aan bod. De oefening werkt het beste als deelnemers de vragen niet van tevoren zien.

WERKWIJZE

Stap 1: Uitleg opdracht

Leg uit dat je met het hele team een oefening gaat doen ter inspiratie en ter ondersteuning van de schoolvisie. Een voorwaarde voor deze opdracht is een veilige sfeer.

“We gaan een gedachte-experiment doen, waarvan we de inhoud voor onszelf houden en niet met anderen delen. Voor sommigen werkt deze oefening beter met de ogen dicht, dus doe dat gerust.”

Stap 2: Oefening

“Ga in gedachten terug naar een prettige seksuele en/of intieme ervaring. Dit kan met een ander of met jezelf zijn geweest. Probeer de ervaring zo helder en gedetailleerd mogelijk voor de geest te halen. We gaan deze ervaringen niet met elkaar delen.”

Tip : geef deelnemers even de tijd om bij deze ervaring te komen.

“Bedenk wat deze ervaring zo prettig en plezierig maakte. Vervolgens zoek je trefwoorden die dat uitdrukken.”

Stap 3: Verzamel antwoorden op de eerste vraag

Laat deelnemers hun telefoon pakken en inloggen bij de Mentimeter-presentatie. De deelnemers kunnen de woorden die bij hen opkomen via Mentimeter anoniem invoeren. Als er voldoende veiligheid is binnen het team, kunnen ze ook in de groep worden gedeeld en genoteerd.

Deze woorden worden hierbij vaak genoemd: veiligheid, vertrouwen, plezier, rust, jezelf zijn, tijd en ruimte nemen en krijgen, lachen, mogen experimenteren.

Stap 4: Verzamel antwoorden op de tweede vraag

“Met deze woorden en de oefening in ons achterhoofd, is de volgende vraag: wat gun je onze leerlingen?”

Ook dat kunnen deelnemers invoeren via Mentimeter, of groepsgewijs delen en noteren.

Tip : sla de input van alle deelnemers op, zodat je het later kunt gebruiken voor het formuleren van de visie.

Stap 5: Verzamel input en maak het vervolg concreet

De verzamelde antwoorden op deze twee vragen gebruik je als input voor de schoolvisie op relationele en seksuele vorming. Bespreek samen met het team wat de belangrijkste aspecten zijn. Zorg voor consensus over de uitgangspunten voor de schoolvisie. Het is raadzaam alle verzamelde input op te slaan en de punten waar consensus over is te noteren. Laat dan een delegatie van het team een conceptvisie formuleren waar het team later akkoord op kan geven. Maak het zo concreet mogelijk en spreek meteen een moment af waarop je de definitieve schoolvisie vaststelt.

Hieronder vind je verdiepende vragen en stellingen die als leidraad kunnen dienen bij het vormen van een schoolvisie binnen het team en/of de delegatie die hiermee aan de slag gaat. Ook het invulformulier op de volgende bladzijde kan waardevolle input opleveren.

Vragen ter ondersteuning van het formuleren van een schoolvisie:

- ✦ Waar denk je aan als het gaat over relationele en seksuele vorming in het basisonderwijs?
- ✦ Wat hoort in onze visie op gezonde relaties en seksualiteit?
- ✦ Welke thema's komen sowieso aan bod?
- ✦ Wat is onmisbaar in onze visie op gezonde relaties en seksualiteit?
- ✦ Over welke thema's twijfelen we?
- ✦ Waarover willen we eerst meer weten voordat we er iets over kunnen zeggen?

Tip 💡 : Verdeel de antwoorden in categorieën. Wat heeft betrekking op leerlingen, schoolmedewerkers, de schoolomgeving, ouders of externen?

- ✦ Wat gun je de leerlingen bij jou op school?
- ✦ Wat wil je dat de leerlingen meekrijgen over gezonde relaties en seksualiteit?
- ✦ Wat heb je daarvoor nodig als leerkracht of schoolmedewerker?

Stellingen visievorming:

1. Het is goed voor de ontwikkeling van onze leerlingen dat wij aandacht besteden aan relationele en seksuele vorming.
2. Wij kunnen met ons team één lijn vormen over relationele en seksuele vorming bij ons op school.

Opvattingen van leerkrachten

Vul dit formulier eerst zelf in en bespreek vervolgens de uitspraken en doelen met elkaar.
Wat vind je van de volgende uitspraken?

	mee eens	niet mee eens
In de onderbouw zijn de kinderen nog te jong voor het onderwerp seksualiteit.		
Met kinderen praten over seksualiteit stimuleert alleen maar hun nieuwsgierigheid.		
Seksuele voorlichting is zowel een taak van ouders als van school.		
Seksualiteit gaat eigenlijk alleen over geslachtsgemeenschap en voortplanting.		

Welke doelen heb je voor ogen als je met kinderen over relaties en seksualiteit praat? Geef hierbij aan hoe (on)belangrijk je deze doelen vindt.

Ik wil dat kinderen:	zeer belangrijk	belangrijk	niet belangrijk
zich lekker in hun lijf voelen			
hun seksuele gevoelens leren kennen			
ontdekken hoe het jongens- en meidenlichaam eruit ziet en werkt			
leren respect hebben voor seksuele diversiteit			
weten hoe ze veilig kunnen vrijen			
weten hoe voortplanting verloopt			
weten hoe een ongewenste zwangerschap en soa voorkomen kunnen worden			
weten welke veranderingen zich voordoen in de puberteit			
leren wat vriendschap en liefde betekent			
leren wat gezonde relaties zijn, hoe je deze kunt onderhouden en beëindigen als ze niet meer goed voelen			
leren praten over seksualiteit			
leren respect te hebben voor de seksualiteit van een ander			
seksueel weerbaar zijn			
eigen wensen en grenzen leren kennen en die van anderen respecteren			
eigen wensen en grenzen leren communiceren naar anderen			

Voorbeeldvisies

De formulering in deze visies kun je als voorbeeld gebruiken.

Tip : neem onderstaande visie(s) niet letterlijk over, maar zorg dat de schoolvisie die jullie opstellen, aansluit bij de waarden en identiteit van de school, de medewerkers en de leerlingen.

Voorbeeld 1:

“Op onze school kunnen leerlingen en medewerkers zichzelf zijn in een veilig omgeving. Wij hebben respect voor elkaar en elkaars ideeën en mening. Niemand wordt uitgesloten of gediscrimineerd. Onze lessen over relaties en seksualiteit zijn leeftijdsadequaat en passen bij de ontwikkeling van onze leerlingen. Onze activiteiten en lessen sluiten aan bij de kerndoelen van het onderwijs.”

Voorbeeld 2:

“Vanuit een positief perspectief vervlechten wij het thema relationele en seksuele vorming door ons onderwijs. Wij vinden het belangrijk dat iedereen, ongeacht achtergrond, seksuele geaardheid of genderidentiteit, zichzelf kan zijn. Dit geldt voor zowel onze leerlingen als onze medewerkers. Een open en veilig schoolklimaat staat centraal. Structurele relationele en seksuele vorming helpt ons daarbij.”

Voorbeeld 3:

“Wij willen dat onze leerlingen en medewerkers zichzelf kunnen zijn en in een veilige en inspirerende omgeving opgroeien. Wij vinden het belangrijk dat leerlingen zelfvertrouwen krijgen door kennis en vaardigheden – zoals praten over en meningsvorming – te ontwikkelen rondom relaties en seksualiteit. Structurele relationele en seksuele vorming helpt ons daarbij, evenals een goede zorgstructuur en voldoende scholing van onze medewerkers.”

Voorbeeld 4:

“We willen een school zijn die kinderen een positieve kijk op seksualiteit geeft, weerbaar maakt en waarden en normen bijbrengt, zodat zij nu en later verantwoorde keuzes maken in relaties en seksualiteit. Onder ‘verantwoord’ verstaan wij:

- ✦ veilig
- ✦ rekening houden met grenzen van de ander
- ✦ eigen keuze in vrijheid
- ✦ rechten van het kind: seksuele voortplanting en keuze van een partner
- ✦ respect
- ✦ gelijkwaardigheid
- ✦ prettig en gewenst contact
- ✦ voorkomen van grensoverschrijding”

STAP 2. UITVOERING EDUCATIE EN BELEID

Kies een lesmethode die past bij jouw school. **Voorbeelden zijn te vinden op pagina 8** in het eerste deel van deze handreiking.

→ zie ook **Overzicht geselecteerde interventies (loketgezondleven.nl)**.

De GGD kan uitleg geven over de verschillende methodes en adviseren en ondersteunen bij het maken van een keuze. Maak vervolgens een overzicht waarin duidelijk wordt vastgelegd wanneer welke lessen worden gegeven. Neem dit op in het jaarplan, zodat het geven van de lessen de komende jaren geborgd is.

Onderstaande opdracht kan je gebruiken om dit onderdeel vorm te geven aan de hand van de Gezonde School-pijler gezondheidseducatie. De opdracht kun je ook gebruiken voor:

- ✦ stap 3 Signaleren
- ✦ stap 4 Fysieke en sociale omgeving
- ✦ stap 5 Schoolbeleid

OPDRACHT

Bespreek met het team de volgende vragen en stellingen ten behoeve van visievorming en opstellen beleid.

DOELGROEP

onderwijsprofessionals, teams.

DOELSTELLINGEN

- ✦ Aan de hand van stellingen helder maken hoe over bepaalde thema's gedacht wordt.
- ✦ Verschillen en overeenkomsten binnen het team expliciet maken.
- ✦ Basis leggen voor hoe om te gaan met het thema relaties en seksualiteit binnen de school.

MATERIAAL

Overzicht met stellingen over betreffende thema.

WERKWIJZE

Stap 1: Spelregels uitleggen

Leg de spelregels uit. Er wordt telkens een stelling hardop voorgelezen en deelnemers kunnen kiezen of ze het eens of oneens zijn. Een kant van de ruimte is 'eens', de ander 'oneens'. Benoem een gespreksleider en een observant. De gespreksleider leest de stellingen voor en begeleidt de discussie die volgt. De observant schrijft de belangrijkste punten die per stelling naar voren komen op. De rest van de groep kiest bij iedere stelling een kant.

Stap 2: Stellingen bespreken

Nadat iedereen een kant heeft gekozen, vraagt de gespreksleider steeds iemand aan de 'oneens'-kant en iemand aan de 'eens'-kant het woord te nemen en respectvol op elkaar te reageren. Belangrijk hierbij is een veilige sfeer waarin iedereen elkaar uit laat spreken en probeert zich in de ander te verplaatsen. Uitgangspunt is steeds: *wat willen wij ónze leerlingen in deze tijd meegeven?*

Als alle deelnemers aan één kant gaan staan en geen discussie mogelijk is, vraagt de gespreksleider iemand de andere kant te vertegenwoordigen.

Tot slot...

Nadat de stellingen besproken zijn en de belangrijkste punten genoteerd door de observant, spreek je met elkaar af hoe nu verder: wie zorgt ervoor dat de input uit het team wordt gebundeld en vastgesteld?

Gezondheidseducatie

Vragen team:

1. Wat heb je nodig om les te geven over relationele en seksuele vorming? Van jezelf? Van collega's?
2. Hoe was jouw eigen seksuele voorlichting en opvoeding? Welke boodschap kreeg je (niet) mee? (Hoe) beïnvloedt dat je in je huidige werk en rol als professional?
3. Wat past bij de normen en waarden van onze school?
4. Wat willen wij onze leerlingen in deze tijd op deze school meegeven?

Stellingen team:

1. In de onderbouw zijn kinderen nog te jong voor het onderwerp seksualiteit.
2. Met kinderen praten over seksualiteit stimuleert alleen maar hun nieuwsgierigheid.
3. Seksuele voorlichting is zowel een taak van ouders als van school.
4. Seksualiteit gaat alleen maar over geslachtsgemeenschap en voortplanting.
5. Lessen over relaties en seksualiteit maken vanzelfsprekend onderdeel uit van ons vaste curriculum.
6. De mate waarin onze leerlingen kennis en vaardigheden meekrijgen omtrent relationele en seksuele vorming mag niet afhankelijk zijn van de (mate waarin de) leerkracht (zich hierbij op diens gemak voelt).
7. De kwaliteit van onze relationele en seksuele vormingslessen is bij alle leerkrachten gelijk.
8. Alle leerkrachten die relationele en seksuele vormingslessen geven, besteden hierbij aandacht aan alle thema's die in ons curriculum/jaarplanning staan, dus ook aan bijvoorbeeld zelfbevrediging.
9. Als een collega of ikzelf het spannend of lastig vindt de relationele en seksuele vormingslessen te geven, kunnen wij terecht bij een andere collega voor advies en ondersteuning.
10. Het lespakket relationele en seksuele vorming dat wij op school gebruiken is helder, makkelijk te vinden en goed mee te werken.

Scholing medewerkers

Het is niet alleen van belang de leerlingen te voorzien van de juiste kennis en vaardigheden op het gebied van relationele en seksuele vorming, ook schoolmedewerkers zijn gebaat bij periodieke bijscholing. Juist omdat dit thema niet alleen speelt in de lessen over relaties en seksualiteit, maar vragen en gedrag ook opkomen in de gang of tijdens de pauze.

Vragen ter ondersteuning van het formuleren van 'Scholing':

1. Welke deskundigheidsbevordering, bij- en nascholing krijgen onze medewerkers op het thema relationele en seksuele vorming?
2. Wie verzorgt de bijscholing? Welke externe organisatie en wie regelt dit?
3. Waar is vastgelegd hoe, wanneer en door wie de bijscholing is georganiseerd?

Ouders informeren

School en ouders zijn opvoedpartners om de kinderen zo gezond en plezierig mogelijk te laten opgroeien. Relationele en seksuele vorming is een belangrijk thema, waarbij persoonlijke normen en waarden een nog grotere rol (kunnen) spelen dan bij andere onderwerpen. Vandaar dat het van belang is goed in beeld te hebben via welke weg, hoe vaak en wanneer je ouders hierbij betreft. Voorbeelden hiervan zijn ouderavonden, nieuwsberichten, klankbordgroepen en koffieochtenden.

Stellingen team:

1. Relationele en seksuele vorming is een taak van school.
2. Relationele en seksuele vorming is een taak van ouders.
3. Als school zijn wij samen met ouders verantwoordelijk voor een gezonde ontwikkeling van de kinderen.
4. Leerlingen die thuis weinig informatie krijgen over relaties en seksualiteit krijgen bij ons op school basiskennis over verschillende relationele en seksuele vorming-thema's: voortplanting, zelfbeeld, wensen en grenzen, sociaal-emotionele ontwikkeling.
5. Ouders vinden het goed dat school aandacht besteedt aan relationele en seksuele vorming.
6. Ouders zijn op de hoogte van het feit dat wij lessen relationele en seksuele vorming geven, wat hiervan globaal de inhoud is en in welke periode dit gebeurt.
7. Ouders weten bij wie of waar zij terecht kunnen als zij vragen hebben over de lessen relationele en seksuele vorming.

Vragen ter ondersteuning van het formuleren van 'Ouders en school':

1. Hoe betrekken wij als school ouders bij relationele en seksuele vorming?
2. Waarom vinden wij het belangrijk ouders hierbij te betrekken?
3. Welke informatie willen wij ouders meegeven?
4. Waarbij vragen wij inspraak? Waarbij niet?
5. Via welke weg en hoe vaak stellen wij ouders op de hoogte van ontwikkelingen of incidenten?

STAP 3: SIGNALEREN

Onderstaande opdracht kan je gebruiken om dit onderdeel vorm te geven aan de hand van de Gezonde School-pijler signalering.

Opdracht

Bespreek met het team de volgende vragen en stellingen.

Vragen team:

1. Wat zijn gezondheidsproblemen als het gaat over het thema relaties en seksualiteit? Denk bijvoorbeeld aan leerlingen waarbij een vermoeden is van een onveilige (thuis)situatie en leerlingen die grensoverschrijdend gedrag vertonen.
Veel seksueel getint gedrag van kinderen is overigens gezond. Het Vlaggensysteem en bijbehorende normatieve lijst kunnen je helpen beoordelen of gedrag passend bij leeftijd, context en ontwikkelingsniveau is.
→ [Het Vlaggensysteem: seksueel gedrag duiden en sturen | Vlaggensysteem.nl](#)
→ [De normatieve lijst: seksueel gedrag inschatten en reageren | Sensoa](#)
2. Welke gedragingen en situaties zien we bij ons op school (veel)? Welke minder?
3. Hoe komt het dat we 'zien wat we zien'? Zijn er dingen die wel spelen maar die wij niet waarnemen?
4. Wie signaleert wat? Denk aan: de pauzewacht of conciërge die andere dingen ziet dan in de klas tijdens de les. De leerkracht die signaleert of het gedrag of de houding van een leerling verandert, hoe het concentratievermogen is en hoe de samenwerkingsopdrachten gaan.
5. Wat past bij de normen en waarden van onze school?
6. Wat willen wij onze leerlingen in deze tijd op deze school meegeven?

Stellingen team:

1. Wij zijn op de hoogte van wat speelt onder leerlingen op het gebied van relationele en seksuele vorming.
2. Wij weten waar we op moeten letten omtrent relationele en seksuele vorming voor een gezond en veilig schoolklimaat.
3. De (door)verwijzing is helder en duidelijk voor iedereen.
4. Wij hebben een stappenplan of protocol voor seksueel grensoverschrijdend gedrag.
5. Iedereen weet de vertrouwenspersonen te vinden.

Periodieke meting

Zorg voor een periodieke meting van de relationele en seksuele gezondheid van leerlingen. Voor het onderwerp sociale veiligheid kun je gebruik maken van Zien, SCOL of Kanvas.

Uitkomsten

Stel vast bij wie de uitkomsten terechtkomen en hoe die persoon of personen vervolgens zorgen voor een goede opvolging.

Zorgcoördinator, intern begeleider, vertrouwenspersoon: zorgteam

Het is verstandig alle schoolmedewerkers scholing aan te bieden over relationele en seksuele vorming, omdat dit thema de hele school aangaat. Als het gaat om signalering en zorg is het vooral belangrijk helder te hebben wie de zorgcoördinator is en wie vertrouwenspersoon. Ook is het raadzaam een of meer collega's te trainen in de Meldcode Kindermishandeling en het Vlaggensysteem om seksueel gedrag te duiden en sturen (zie pagina 14 van dit beleidsplan voor meer informatie). Zorg ervoor dat ouders en leerlingen geïnformeerd zijn over wie de zorgcoördinator en vertrouwenspersoon zijn en hoe zij daar terechtkunnen.

Signalerings- en zorgstructuur

Maak tot slot een duidelijke wegwijzer waarop te zien is wie wanneer wordt geconsulteerd bij problemen of incidenten, zowel intern als extern. Hoe wordt gehandeld bij lastige situaties, (mogelijke) problemen, grensoverschrijdend gedrag en incidenten?

Vragen ter ondersteuning van het formuleren van 'Signaleren':

1. Hoe wordt het ervaren gevoel van veiligheid van onze leerlingen getoetst en gemonitord?
2. Is er een periodieke meting die ons informatie geeft over de sociale veiligheid van leerlingen?
3. Wat gebeurt er met de uitkomsten van de periodieke meting?
4. Worden de uitkomsten van de periodieke meting besproken in het zorgteam?
5. Hebben wij medewerkers op school die getraind zijn in signaleren van (mogelijke) problemen op het gebied van seksuele gezondheid?
6. Is er een interne signalerings-/zorgstructuur en hoe ziet deze eruit?
7. Is er een externe signalerings-/zorgstructuur en hoe ziet deze eruit?
8. Weten ouders en leerlingen bij wie zij terechtkunnen met zorgen en vragen?

STAP 4: FYSIEKE EN SOCIALE OMGEVING

Bij de omgeving gaat het zowel om de 'inrichting' van de sociale omgeving als de inrichting van de fysieke omgeving. Leidend is de vraag: is het voor iedereen op onze school veilig zichzelf te zijn en zich te uiten? Draagt onze schoolomgeving bij aan een gezondheidsbevorderend leer- en leefklimaat? Onderstaande opdracht kan je gebruiken om dit onderdeel vorm te geven aan de hand van de Gezonde School-pijler omgeving.

Opdracht

Bespreek met het team de volgende vragen en stellingen.

Vragen team:

1. Hoe is onze omgeving ingericht? Waar kunnen we allemaal aan denken op het gebied van relationele en seksuele vorming?
2. Hoe is de sfeer op school: in de klas, op de gangen, op het schoolplein?
3. Is iedereen op diens gemak en voelen leerlingen zich veilig?
4. Hoe gaan leerlingen met elkaar om? En leerkrachten?
5. Is de fysieke omgeving veilig ingericht? Denk aan: inrichting gebouw (afgelegen lokalen, centrale regeling sleutels en toegang ruimtes) en schoolplein (open, zicht op afgelegen plekken).
6. Zijn alle voorzieningen (prullenbakjes op de wc's, boeken) aanwezig?
7. Hoe benaderbaar is de receptie, conciërge en vertrouwenspersoon?
8. Spreken medewerkers elkaar en leerlingen aan op gedrag (naroepen, sissen, (straat)intimidatie, schelden met 'homo')?
9. Hoe kunnen wij de fysieke en sociale omgeving verbeteren? Wie zijn verantwoordelijk?
10. Wat past bij de normen en waarden van onze school?
11. Wat willen wij onze leerlingen in deze tijd op deze school meegeven?

Stellingen team:

1. Bij ons op school kunnen medewerkers en leerlingen zichzelf zijn.
2. Bij ons op school heerst een veilige sfeer, waarin medewerkers en leerlingen zichzelf kunnen zijn (op het gebied van gezonde relaties en seksualiteit).
3. Bij ons op school kunnen medewerkers (leerkrachten en ondersteunend personeel) zichzelf zijn op het gebied van seksuele en genderdiversiteit.
4. Bij ons op school kunnen leerlingen zichzelf zijn op het gebied van seksuele en genderdiversiteit.
5. Bij ons op school wordt niemand gediscrimineerd of anderszins uitgesloten op basis van seksuele geaardheid, identiteit of gender.
6. Als wordt gescholden met 'homo' spreken wij leerlingen daar altijd op aan.
7. Wij geven positieve boodschappen mee over relationele en seksuele vorming.
8. Wij geven inclusieve boodschappen mee over relationele en seksuele vorming.
9. Wij vinden het belangrijk een gezonde en veilige fysieke en sociale omgeving wat betreft relationele en seksuele vorming te hebben, voor zowel leerlingen als leerkrachten.
10. De fysieke en sociale omgeving is van belang voor een prettig leef- en leerklimaat op school.

Inrichting fysieke en sociale omgeving

Bij de inrichting van de omgeving is het belangrijk na te gaan: zijn alle ruimtes in en om de school veilig, is er toezicht (mogelijk), kunnen leerlingen zelf kiezen waar ze het prettigst zitten?

Voorbeeldgedrag

Ook bij dit onderdeel speelt voorbeeldgedrag van medewerkers (én ouders) een belangrijke rol: hoe wordt onderling met elkaar omgegaan, hoe wordt gewenst gedrag bekrachtigd en hoe worden grenzen bewaakt? Kortom, is de school een veilige omgeving om jezelf te kunnen zijn?

Ondersteuning externe partijen

Er zijn externe partijen die kunnen ondersteunen en adviseren. Denk hierbij aan de GGD, maatschappelijk werkers en andere ondersteunende organisaties in de buurt.

STAP 5: SCHOOLBELEID

Alles dat besproken en bepaald is, leg je concreet vast in het beleid op relationele en seksuele vorming. Dat is belangrijk, omdat het daarmee integraal onderdeel uitmaakt van het algemene schoolbeleid en duurzaam is. Bovendien draagt het bij aan duidelijke interne en externe communicatie.

Onderstaande opdracht kun je gebruiken worden om dit onderdeel vorm te geven aan de hand van de Gezonde School-pijler beleid.

Opdracht

Besprek met het team de volgende vragen en stellingen over het beleid relationele en seksuele vorming.

Vragen team:

1. Welke onderdelen benoemen we in ons beleid op relationele en seksuele vorming? Denk aan: visie, educatie, fysieke en sociale omgeving, signalerings- en zorgstructuur, gedragscode en -regels, handhaving en evaluatie.
2. Hoe formuleren we onze team-/schoolvisie op het gebied van relationele en seksuele vorming?
3. Welke punten willen wij minimaal in ons beleid opnemen?
4. Met welke punten breiden wij ons beleid uit?
5. Hoe, waar en wanneer wordt ons beleid gecommuniceerd (schoolgids, website, nieuwsbrief, ouderavonden, open dagen)?
6. Hoe vaak evalueren wij ons beleid en passen dit waar nodig aan?
7. Wat past bij de normen en waarden van onze school?
8. Wat willen wij onze leerlingen in deze tijd op deze school meegeven omtrent dit thema?

Stellingen team:

1. Ons beleid is helder en duidelijk.
2. Ons beleid wordt teambreed gedragen.
3. Ons beleid wordt schoolbreed gedragen.
4. Ouders en verzorgers zijn op de hoogte van ons beleid.
5. Leerlingen zijn op de hoogte van ons beleid.
6. Ik weet ons beleid te vinden.
7. Ons beleid wordt voldoende (minimaal eens per twee jaar) geëvalueerd en waar nodig aangepast.

Voorbeeldbeleid

“In ons beleid hebben we opgenomen dat we in groep 1 t/m 5 jaarlijks minimaal vijf lessen over relaties en seksualiteit geven en in groep 6 t/m 8 jaarlijks minimaal tien lessen. Met deze lessen sluiten we aan bij de pedagogische doelstellingen van de school.

Er is een gedragscode opgesteld met gedragsregels voor personeel en leerlingen. Hiermee wordt een (seksueel) veilige schoolomgeving gecreëerd.

Daarnaast dragen we zorg voor bijscholing van docenten op het onderwerp, zodat elke docent vragen van leerlingen kan beantwoorden, grensoverschrijdend gedrag kan signaleren en indien nodig kan doorverwijzen. Voor de ouders hebben we een aantal keer een ouderbijeenkomst over het onderwerp georganiseerd. Daarnaast is in onze schoolgids (voor de ouders) ook een paragraaf opgenomen over de aandacht die we aan dit onderwerp besteden en waarom we dit doen.

Wij willen een school zijn die kinderen een positieve kijk op seksualiteit en relationele vorming geeft, weerbaar maakt en waarden en normen bijbrengt, zodat zij nu en later verantwoorde keuzes maken in relaties en seksualiteit.

Onder ‘verantwoord’ verstaan wij:

Een veilig schoolklimaat waarbij leerlingen leren rekening te houden met grenzen van anderen. Leerlingen geven aan wat zij als prettig en gewenst contact ervaren en leren om grensoverschrijdend gedrag te voorkomen. Daarnaast leren leerlingen om respectvol met elkaar om te gaan en ieder individu gelijkwaardig te behandelen. Tot slot leren de leerlingen om hun eigen keuzes te maken ten opzichte van relaties en seksualiteit.

Tevens vragen wij de school om een visie te omschrijven over relationele en seksuele vorming op school. Om de visie goed te verankeren op de school is het belangrijk dat deze visie is opgenomen in het schoolplan en de schoolgids.”

Vastleggen beleid en informeren ouders

Hier gaat het om het daadwerkelijk concreet maken en vastleggen van het beleid. Stel hierbij de vragen:

- ✦ Hoe en waar leggen wij ons beleid op relationele en seksuele vorming vast?
- ✦ Waar is dit door wie te vinden?

Denk bijvoorbeeld aan het opnemen van het beleid in de schoolgids en op de website. Zorg dat ouders op de hoogte zijn van visie en beleid op het gebied van relationele en seksuele vorming. Zo weten zij hoe de school hierin staat en waar zij terecht kunnen met vragen.

Bij het evalueren en eventueel bijwerken van het beleid is het ook van belang het onderwijsteam en externen, zoals ouders, op de hoogte te brengen. Bedenk en leg dus ook vast op welke manier dat gebeurt, bijvoorbeeld via een bericht op het online portaal of in de nieuwsbrief.

Gedragcode- en regels

Bij het ontwikkelen van een gedragscode (medewerkers) en gedragsregels (leerlingen) bepaal je eerst gezamenlijk wat gewenst gedrag is: welk gedrag wil je als school stimuleren zodat het bijdraagt aan een gezonde seksuele ontwikkeling? Vervolgens bepaal je welk gedrag niet gewenst is en welke regels en afspraken je daarover met elkaar wil maken. Het is dus belangrijk niet meteen te kijken naar wat je onacceptabel vindt, maar eerst zorgvuldig te bepalen wat dan wel gewenst gedrag is. De praktijk leert dat dat vaak nog best lastig is. Denk bijvoorbeeld aan de volgende vragen:

- ✦ Mogen kinderen samen naar de wc om elkaars lichaam te bekijken?
- ✦ Hoe zit het met elkaar aanraken?
- ✦ Hoe ga je om met een groot leeftijdsverschil tussen kinderen die samen spelen (bij seksueel gedrag is de vuistregel niet meer dan drie jaar leeftijdsverschil)?
- ✦ Wordt ‘s zomers op het plein met of zonder badkleding in de badjes gespeeld?
- ✦ Is er zicht op het schoolplein?
- ✦ Mag een jongen de prinses spelen in het toneelstuk?
- ✦ Bij wie kunnen leerlingen terecht met vragen over relaties en seksualiteit?

Het gaat om regels die positief gedrag bevorderen, grensoverschrijdend gedrag voorkomen, grenzen van anderen respecteren en kinderen beschermen tegen grensoverschrijdend gedrag van medewerkers door middel van de gedragscode.

Vragen ter ondersteuning van het formuleren van een gedragscode met gedragsregels:

1. Waartoe dient onze gedragscode?
2. Welke gedragsregels mogen niet ontbreken en willen wij vastleggen?
3. Zijn er gedragingen die wij niet vastleggen, zo ja: welke en waarom niet?
4. Hoe handhaven wij de gedragsregels?
5. Wie betrekken wij bij het opstellen van de gedragscode?
6. Hoe evalueren wij de gedragscode?

De gedragscode voor medewerkers moet minimaal de volgende onderdelen bevatten:

- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over gewenst gedrag.
- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over respectvol met elkaar omgaan.
- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over acceptatie van seksuele diversiteit.
- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over seksueel grensoverschrijdend gedrag tussen leerlingen.
- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over seksueel grensoverschrijdend gedrag tussen medewerker en leerling.
- ✦ De school heeft schoolregels opgesteld over seksueel grensoverschrijdend gedrag tussen medewerkers.
- ✦ De school heeft maatregelen geformuleerd indien de schoolregels niet worden nageleefd.

Gedragsregels voor leerlingen moeten minimaal de volgende thema's bevatten:

- ✦ **ontwikkeling en zelfbeeld**
Iedereen is anders en ziet er anders uit, we hebben respect voor elkaar.
- ✦ **Voortplanting en gezinsvorming**
Wij hebben respect voor elkaars cultuur, gezinssamenstelling en herkomst.
- ✦ **Sociale en emotionele ontwikkeling**
Iedereen mag zichzelf zijn, we behandelen elkaar met respect.
- ✦ **Seksuele weerbaarheid**
 - We hebben respect voor elkaars grenzen. Wanneer iemand 'nee' of 'stop hou op' zegt, stop ik meteen. Een ander mag ook niet over mijn grens gaan.
 - Een ander mag mij niet dwingen iets seksueels te doen. Ik mag dit altijd aan een ouder/ leerkracht/ vertrouwenspersoon vertellen.

Voorbeelden om op te nemen in de gedragscode voor medewerkers (basisonderwijs):

Situatie	Handelingswijze
Leerling op schoot nemen	
Leerling knuffelen	
Leerling die knuffelt	
Leerling aanraken, aanhalen	
Leerling met leerling alleen in (afgesloten) ruimte	
Leerkracht met leerling alleen in (afgesloten) ruimte	
Leerling troosten	
Leerling zoenen	
Leerling straffen	
Leerling meenemen	
Leerling thuis uitnodigen	
Met leerling naar de wc	
Aan- en uitkleden (gymles/zwemles)	
Hulp tijdens de gymles	
Omkleden/douchen	
Betreden kleed-/doucheruimte	
“Ongelukjes’ Broekplassen of doorlekken bij menstruatie in gymzaal, douche- of kleedruimte of tijdens kamp/uitjes	
Overnachten op kampdagen/uitjes: leerlingen	
Overnachten op kampdagen/uitjes: begeleiders (leerkrachten/ouders/onderwijspersoneel)	
Een-op-eensituaties (tijdens kamp/uitje)	

Tijdens kamp/uitje: leerlingen zelfstandig op pad	
Opmerking over kleding	
Taalgebruik	
Sociale media: leerlingen onderling	
Sociale media: leerlingen en leerkrachten/ onderwijspersoneel	
Sociale media: onderwijspersoneel onderling	
Sociale media: ouders en onderwijspersoneel	

Voorbeelden van gedragsregels voor onderwijsprofessionals:

Regels en afspraken om grensoverschrijdend gedrag te voorkomen en positief gedrag te bevorderen.

De volgende afspraken hebben wij gemaakt:

1. De medewerker bevordert sociale veiligheid voor de leerlingen.
2. De medewerker is zich in alle situaties bewust van de eigen voorbeeldfunctie ten opzichte van leerlingen.
3. De medewerker maakt geen misbruik van de afhankelijkheidsrelatie die voortvloeit uit diens functie.
4. De medewerker spreekt leerlingen, ouders en collega's aan op ongewenst gedrag.
5. De medewerker behandelt vertrouwelijke informatie als zodanig.
6. De medewerker is bekend met en handelt naar de bestaande protocollen, gemaakte afspraken, wettelijke regelingen en klachtenprocedure.
7. De medewerker zoekt geen privécontact met leerlingen.
8. De medewerker raakt een leerling uitsluitend functioneel aan en houdt daarbij rekening met de grenzen van de leerling.
9. De medewerker vermijdt zo mogelijk een-op-eensituaties met een leerling. Als dit toch nodig is, zorgt de medewerker zichtbaar te zijn voor anderen.
10. Online contact van de medewerker met leerlingen en ouders is schoolgerelateerd.
11. De medewerker maakt geen seksueel getinte, racistische of discriminerende grappen of opmerkingen.
12. De medewerker zorgt ervoor dat binnen de school geen seksueel getinte, racistische of discriminerende affiches, tekeningen of andere artikelen worden opgehangen die kwetsend kunnen zijn.
13. De medewerker pleegt geen seksuele handelingen met leerlingen.
14. De medewerker gaat geen liefdesrelatie met een leerling aan.
15. De medewerker veroorlooft zich geen intimiteiten met een leerling in geschrift, afbeelding, gebaar of aanraking. Liefdesrelaties en seksuele handelingen met leerlingen zijn te allen tijde onaanvaardbaar.
16. De medewerker geeft duidelijk de eigen professionele grens aan als een leerling aandringt op intimiteit.
17. De medewerker die een vermoeden heeft van een zedenmisdrijf tussen een medewerker van de school en een minderjarige leerling van school meldt dit onmiddellijk bij het bevoegd gezag conform de meldplicht voor personeel.
→ zie [Meldcode](#)
18. De medewerker die kennis neemt van een strafbaar feit meldt dit direct bij de directie. Voor een overzicht van strafbare feiten: download het informatieblad 'Aangifte doen binnen het onderwijs'.
→ zie [Aangifte doen in het onderwijs](#)

De gedragscode wordt ook bij buitenschoolse activiteiten gehanteerd. Van ouders en andere begeleiders die tijdens deze activiteiten meehelpen, wordt verwacht dat zij zich aan de regels van de gedragscode houden. Tijdens schoolkampen slapen jongens en meiden apart en worden afspraken gemaakt over ‘zaalwachten’ tussen leerkrachten en andere begeleiders. Als er hulp geboden moet worden bij ongevallen, ziekte of anderszins, waarbij het schaamtegevoel van de kinderen een rol kan spelen, wordt de uitdrukkelijke wens van het kind gerespecteerd (rekening houdend met de aanwezige mogelijkheden).

Bij de gymnastiek- en zwemlessen kleden kinderen zich zoveel mogelijk zelf aan en uit. Wij bieden alleen hulp wanneer zij daar zelf om vragen. Er wordt rekening gehouden met het (zich ontwikkelend) schaamtegevoel bij leerlingen. Kinderen van groep 1 en 2 kleden zich gezamenlijk om. Vanaf groep 3 kleden jongens en meiden zich gescheiden om. Vanaf groep 5 klopt de leerkracht alvorens de kleed- doucheruimte binnen te lopen. In geval van een calamiteit vervalt deze bepaling. De leerkracht betreedt de kleed- en doucheruimtes met de intentie toezicht te houden en/of kinderen de helpende hand te bieden. Tijdens het omkleden bij het zwemmen (incidenteel) houdt als regel een man toezicht bij de jongens en een vrouw bij de meiden. Indien dit niet mogelijk is, staat de leerkracht voor de deur en spreekt van te voren met de kinderen af om te kloppen alvorens binnen te lopen. Dit alleen als de situatie in de kleedkamer binnenlopen noodzakelijk maakt. Leerkrachten en/of begeleiders zijn zelf altijd gekleed bij toezicht en/of hulp in de kleed- en doucheruimte in het zwembad. Leerkrachten en begeleiders gebruiken een eigen kleed- en doucheruimte.

Handhaving

Stel vast hoe de gedragscode en gedragsregels gehandhaafd worden: hoe zorgen we dat iedereen op de hoogte is van de gedragsregels en handhaving daarvan? Wat gebeurt er als iemand zich ergens niet aan houdt? Wat zijn eventuele consequenties en welke stappen worden wanneer ondernomen?

Het moet helder zijn welke stappen worden genomen als de gedragsregels niet worden nageleefd. Voor leerlingen kan dit bijvoorbeeld een time-out of een gesprek met de leerkracht en eventueel ouders zijn. Afhankelijk van de ernst van het overschrijden van de regels kan ook worden overgegaan tot schorsing of zelfs verwijdering van school.

Als leerkrachten zich niet aan de gestelde gedragscode houden, wordt meestal melding gedaan bij de vertrouwenspersoon en/of zorgcoördinator. Daarop kan een gesprek volgen, met eventueel de schoolleiding of externen.

Zowel bij het overschrijden van gedragsregels door leerlingen als het niet naleven van de gedragscode door leerkrachten is het van belang zorgvuldig te werk te gaan en alle betrokken partijen onbevooroordeeld te horen. Iedereen moet de kans krijgen het eigen verhaal te doen voordat wordt overgegaan tot vervolgstappen.

Voorbeeld handhaving beleid:

“Het door [naam school] opgestelde beleid wordt gehandhaafd door middel van de volgende punten:

1. **Actief delen** van het beleid: het opgestelde beleid wordt schoolbreed gedeeld via [e-mail/digitale samenwerkplaats] en gepresenteerd tijdens [ingeplande vergadering/teammeeting]. Iedereen is op de hoogte van visie, signalering en gedragsregels/code. Na presentatie van het beleid ondertekenen alle schoolmedewerkers. Het beleid wordt opgenomen in het schoolplan.
2. **Evaluatie**: eens per twee jaar, beginnend in [schooljaar] tijdens [(team)vergadering] op [datum]. Twee collega’s [naam+functie] bereiden deze evaluatie voor door twee maanden voorafgaand aan de evaluatie [datum] het beleidsstuk [titel: ‘Visie en beleid relationele en seksuele vorming+naam school’] met een korte vragenlijst rond te sturen aan [aantal] collega’s.
3. **Toegankelijkheid**: het beleid is zowel intern als extern toegankelijk via de website [link website school] en in de schoolgids. Op deze manier kunnen degenen die al verbonden zijn aan [naam school] de visie en het beleid gemakkelijk vinden en inzien, alsook degenen die interesse hebben in [naam school] voor bijvoorbeeld hun schoolcarrière (leerlingen), hun kinderen (ouders) of ter inspiratie voor andere scholen.

4. **Communicatie:** bij vragen of onduidelijkheden omtrent het beleid wordt doorverwezen naar [naam directeur, schoolleider/directie]. Het beleid wordt actief gecommuniceerd bij aanname van nieuwe collega's en kennismaking met ouders en leerlingen. Als er gedurende het schooljaar activiteiten plaatsvinden (zoals de Week van de Lentekriebels) wordt bij informeren hierover ook altijd verwezen naar het beleid.”
→ zie [Week van de lentekriebels, wat is dat? - Seksuele vorming.nl](#)

STAP 6: EVALUATIE

Als je eenmaal een mooi en compleet beleidsplan hebt opgesteld, met daarin een gedragen visie, is het van belang dit beleid én de visie tweejaarlijks te evalueren. Neem ook dit op in het schoolplan zodat het er niet bij inschiet. Inzichten en onderzoek op het gebied van relationele en seksuele gezondheid, inclusief relationele en seksuele vorming, staan niet stil. Het is dan ook raadzaam zowel te evalueren of visie en beleid nog passen bij jullie school, medewerkers en leerlingen, als na te gaan of de meest actuele kennis geraadpleegd wordt. Lesmethodes worden bijgewerkt, maar past bijvoorbeeld ook de gastles nog die jullie ieder jaar organiseren, of wordt het tijd voor nieuwe boeken in de kast? Maar ook: is de leerlingenpopulatie veranderd en wordt het tijd meer aandacht te hebben voor cultuursensitief opvoeden waarbij ook de relationele en seksuele vorming wordt meegenomen? Kortom, er is altijd genoeg te doen binnen dit veld en daarmee is het goed het beleidsplan te evalueren.

Bronnen

Verwijzingen ter ondersteuning vormgeven relationele en seksuele vorming in het basisonderwijs

Nuttige websites

- ✦ www.seksuelevorming.nl: informatie voor leerkrachten over relationele en seksuele vorming in het onderwijs met een overzicht van lesmethoden, tips voor de praktijk en achtergrondinformatie.
→ [Starten met seksuele vorming in het basisonderwijs | Seksuele vorming](#)
- ✦ www.gezondeschool.nl: informatie voor leerkrachten over Gezonde School, een programma dat onderwijsprofessionals helpt een gezonde leefstijl op school de norm te maken.
→ [Stimuleringsregeling Gezonde Relaties & Seksualiteit | Gezonde School](#).
- ✦ www.schoolenveiligheid.nl: Stichting School & Veiligheid ondersteunt scholen bij het bevorderen van een sociaal veilig klimaat.
→ [Omgaan met seksualiteit | School en veiligheid](#).
- ✦ www.schoolenseksualiteit.nl: Toolkit School en Seksualiteit, handreiking bij seksueel (grensoverschrijdend) gedrag van leerlingen.
- ✦ www.weekvandelentekriebels.nl: alles over het stimuleren van relationele en seksuele vorming in het basisonderwijs met informatie voor GGD-en, leerkrachten en ouders.
- ✦ www.rutgers.nl: Rutgers, expertisecentrum seksualiteit geeft goede, betrouwbare informatie over seksualiteit en seksuele gezondheid door middel van een breed aanbod van producten en diensten, zowel voor professionals als voor het algemene publiek.
- ✦ www.gendi.nl: Inspiratie, tips en materialen voor scholen over respectvol omgaan met gender en seksuele diversiteit.
- ✦ [Kerdoelen m.b.t. seksuele vorming in het onderwijs | Seksuelevorming.nl](#)
- ✦ [Gastdocenten | Seksuelevorming.nl](#): pool van gastdocenten en trainers relationele en seksuele vorming, zowel voor scholing van leerlingen als onderwijsprofessionals.
- ✦ [seksuelevorming.nl](#): zo geef je als ouder seksuele voorlichting
- ✦ www.kindermishandeling.nl: informatie voor kinderen in verschillende leeftijden over wat ze (kunnen) hebben meegemaakt en tips voor volwassenen hoe te handelen bij (een vermoeden van) seksueel misbruik.
- ✦ [Meldcode Huiselijk geweld en kindermishandeling | Huiselijk geweld | Rijksoverheid.nl](#): informatie over de Meldcode.

Materialen

- ✦ [Seksuele ontwikkeling van kinderen 0-18 jaar | Rutgers](#): brochure seksuele ontwikkeling 0-18 jaar, begeleid door illustraties. Gratis te downloaden.
- ✦ [Onderwijskaarten_WvdL_2022_PO.pdf](#) (seksuelevorming.nl): Onderwijskaarten Week van de Lentekriebels basisonderwijs, een overzicht van relationele en seksuele vorming- interventies voor de Gezonde School.
- ✦ [E-learning Relaties en seksualiteit – Zorg op school | Seksuelevorming.nl](#)
- ✦ [Seks-op-school-Werken-aan-seksuele-integriteit-in-het-onderwijs1.pdf](#) (schoolenveiligheid.nl)
- ✦ [Seksualiteit en seksuele diversiteit in de kerndoelen: een leerplanvoorstel en voorbeeldlesmateriaal |SLO](#)
- ✦ [Standards for Sexuality Education in Europe](#)
- ✦ [Het lesaanbod van de verschillende onderwijssoorten | Rutgers](#) (seksuelevorming.nl): overzicht lesaanbod relationele en seksuele vorming.
- ✦ www.kriebelsinjeboek.nl: lespakket relationele en seksuele vorming groep 1 t/m 8.
- ✦ www.veiligwijs.nl: lesmethode relationele en seksuele vorming basisonderwijs.

- ✦ www.wonderlijkgemaakt.nl: lesmethode relationele en seksuele vorming basisonderwijs.
- ✦ www.vlaggensysteem.nl: Het Vlaggensysteem: methodiek en trainingen voor het duiden en sturen van seksueel gedrag.
- ✦ **De normatieve lijst: seksueel gedrag inschatten en reageren | Sensoa**: Normatieve lijst behorende bij het Vlaggensysteem: seksueel gedrag per leeftijdsfase, inclusief adequaat inschatten en reageren.
- ✦ **Overzicht geselecteerde interventies** (loketgezondleven.nl): toelichting en beoordeling interventies seksuele gezondheid.

Literatuur

- ✦ Rutgers, Richtlijn relationele en seksuele vorming. Visie, doelen en uitgangspunten. Utrecht, 2012. Deze brochure is een verkorte versie van de Europese standaard relationele en seksuele vorming. Te bestellen en te downloaden in de webwinkel van Rutgers.
- ✦ Rutgers, Kriebels op school. Draaiboek voor een ouderavond. Te bestellen en te downloaden in de webwinkel van Rutgers.
- ✦ Rutgers, Seksuele ontwikkeling van 0-18. Deze brochure laat met illustraties de seksuele ontwikkeling van kinderen zien, begeleid door korte teksten.
- ✦ S. van der Doef, Kleine mensen, grote gevoelens. Kinderen en hun seksualiteit. De Brink, Amsterdam, 2007. Dit boek beschrijft de seksuele ontwikkeling van kinderen van 0 - 12 jaar en welk gedrag opvoeders kunnen verwachten. Verder wordt besproken hoe je als opvoeder met kinderen over seksualiteit kunt praten en op seksueel gedrag kunt reageren. Te verkrijgen via de boekhandel.
- ✦ C.S. Zwiep, Seksuele ontwikkeling. Methodiek voor pedagogische begeleiding in de kinderopvang en in het basisonderwijs. SWP, 2012. Dit boek richt zich op de pedagogische begeleiding van gezonde seksuele ontwikkeling binnen kinderopvang en basisonderwijs. Te verkrijgen via de boekhandel.

Instanties

- ✦ AMK (Advies- en Meldpunt Kindermishandeling): voor iedereen die zich zorgen maakt over kinderen in zijn of haar omgeving en denkt aan kindermishandeling. Er kan desgewenst anoniem gemeld worden. Elke provincie en grootstedelijke regio heeft haar eigen AMK. Telefoonnummer: 0900-1231230 (5ct. p.m.).
- ✦ De Kindertelefoon is een laagdrempelige vorm van jeugdhulpverlening. Kinderen kunnen anoniem bellen en chatten. De nadruk ligt tijdens de gesprekken op het luisteren, probleem verhelderen en zo nodig geven van informatie over verdere hulpverlening. Telefoonnummer 0800-0432 (dagelijks, gratis en anoniem): 14.00 - 20.00 uur.
→ www.kindertelefoon.nl.
- ✦ CSG (Centrum Seksueel Geweld). Professionele hulp bij negatieve seksuele ervaringen, 24/7.
→ **Professionals - Centrum Seksueel Geweld** voor vlogs voor onderwijsprofessionals.

Colofon

Handreiking Visie en beleid relationele en seksuele vorming in het basisonderwijs
Deze uitgave is ontwikkeld vanuit de Stimuleringsregeling Gezonde Relaties & Seksualiteit

©2023, Rutgers

Tekst:

Elsbeth Reitzema (Rutgers) en Anna Marah Jansen (de Sekswijzer)

Uitgever:

Stichting School & Veiligheid, Rutgers en Soa Aids Nederland

Vormgeving:

Caro Grafico | Grafisch Ontwerp